

Az emlékezhely, a generáció és a kulturális trauma fogalmainak lehetséges találkozási pontjai

TAKÁCS MIKLÓS

Abstract: A tanulmány először azt veszi számba, hogy milyen korábbi kísérletek történtek az emlékezhely, a generáció és a kulturális trauma fogalmainak összekötésére. A Franciaországból induló emlékezhely-kutatások még nem ismerték ekkor a kulturális trauma fogalmát, de a generációra úgy tekintenek, mint a saját emlékezhelyeit megteremtő közösségre. Magyar vonatkozásban is vannak szociálpszichológiai és kultúratudományi kutatások, amelyek felfigyeltek a lehetséges kapcsolódási pontokra, de a három együtt egyetlen egy ilyen vizsgáldásban sem került még elő. A kulturális trauma emlékezhelyként való azonosítása egyértelmű, miként a generáció és emlékezhely összefüggése is. A generáció és trauma Bernard Giesen kutatásai alapján pedig úgy köthető össze, hogy a történeti generációknak (szemben a szubkulturális generációkkal) általában a közösséggé kovácsoló élményt egy trauma jelenti. Vamik D. Volkan választott trauma fogalma pontosan ezt az emlékezeti stratégiát jeleníti meg. A közösségnek ez az áldozat-emlékezete rejt magában veszélyeket is, mert az áldozatokkal közös identitást vállalók a bosszú jegyében könnyen válhatnak tettessé. A generációkon átívelő áldozat-emlékezet hasonlatos a szekundér traumatizáció folyamatához, de a közvetítéshez a szóbeliségen túl más médiumokra is szüksége van. A három fogalom által jelölt társadalmi jelenségek hasonlóképpen nem függetleníthetőek a medialitástól, de vannak párhuzamok időszerkezetükben és eredetükben is.

Kulcsszavak: emlékezhely, történeti és szubkulturális generáció, (kulturális, strukturális, választott) trauma, szekundér traumatizáció, (áldozat-, kulturális és kommunikatív, hideg és forró, funkcionális- és tár-) emlékezet

A kulturális trauma mint emlékezhely. A generáció mint emlékezhelyeket előállító csoport

A kulturális trauma fogalmának konjunktúrája éppen akkor indult el, amikor a másik, tanulmányunk címében első helyen szereplő fogalmat megalkotó Pierre Nora irányításával éppen, hogy csak lezárult a francia emlékezhelyeket számba

vevő kötet sorozat (nyolc évig készült 1984 és 1992 között).¹ 1991-et írtunk akkor ugyanis, amikor az *American Imago* című amerikai pszichoanalitikus folyóirat *Pszichoanalízis, kultúra és trauma* című tematikus számával jelentkezett. Ennek megfelelően a francia múltat újragondoló kötetekben a számtalan esszé közül csupán csak egy szól igazából traumatikus eseményről – Verdun-ről Antoine Prost írt tanulmányt (Prost 1998: 377–401). Hasonló a helyzet a német emlékezhelyeket elemző háromrészes vállalkozás esetén is: a *Deutsche Erinnerungsorte* csak Auschwitzról emlékezik meg külön fejezetben (Reichel 2001: 600–621) illetve Sztálingrád kap még önálló esszét (Ulrich 2001: 332–348) – a több mint százhusz írás közül tehát csak kettő foglalkozik kulturális traumának nevezhető eseménnyel.

Érdekes módon magyar tudományos kontextusban viszont már felmerült a két fogalom összekapcsolhatósága. K. Horváth Zsolt egy németül megjelent írásában (K. Horváth 2004: 37–49) a Terror Házát hozza példaként erre a lehetőségre, de álláspontja szerint a 2002-ben avatott intézmény nem tekinthető emlékezhelynek, sokkal inkább az emlékezet politikai instrumentalizációja testesül meg benne. Mint később látni fogjuk, valóban kell időbeli távlat ahhoz, hogy valamiről eldőljön, emlékezhely-e vagy sem, de a Terror Háza esetében mégis vannak erre utaló jelek: egyrészt François Hartog egyértelműen kimondja Nora alapján (Hartog 2006), hogy a mai emlékezet a prezentizmus eszköze, így hiába kárhoztatjuk a politikát, hogy neki tetsző módon szelektál a múltból, ha ez alapvető beállítódása az emlékezhelyek korának. Másrészt amit Nora Franciaországra mond, az Magyarországra is igaz, nevezetesen, hogy az ország emlékezetét nem a változatosság, hanem a megosztottság jellemzi (Nora 2010). Azaz, ami egyik csoportnak, rétegnek vagy generációnak emlékezhely, a másikkal nem az (erre a következtetésre jut máshonnan indulva Kovács Judit is [2010: 77–96]). Ezzel el is érkeztünk ahhoz ponthoz, ahol már a harmadik fogalom, a *generáció* is bekapcsolható ebbe az összefüggés-rendszerbe. Megerősíthet bennünket ebben a meggyőződésben az tény is, hogy pár éve a magyar szociálpszichológia is az emlékezhelyek kutatása felé fordult és óhatatlanul is ezzel a két fogalommal is összekötötte saját fogalmi keretein belül az emlékezhely jelenségét. Kovács Judit feljebb idézett meglátása mellett nem véletlenül asszociál a közelmúltba való kollektív emlékezés trauma-feldolgozó funkciójára (a bolognai pályaudvar és a World Trade Center elleni terrortámadásokra illetve a varsói gettóra való emlékezéseket hozza erre példának – Kovács 2010: 77–96). Bizonyíték a kézenfekvő összefüggésre Pék Győző tanulmánya is (Pék 2010: 97–116), aki eleve a traumatizáló eseményeket helyezi vizsgálódásainak a középpontjába, s kiterjeszti

¹ A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

azokat a generációs kontextusokra is. Későbbiekben nagyban építünk például arra a Mannheim Károly klasszikussá vált esszéjének (Mannheim 2000) egyik megfigyelésével egybehangzó megjegyzésére, hogy ha már egyszer kialakult, a generációs identitás nem változik lényegesen (Pék 2010: 97–116) – ahogy Mannheim fogalmaz, ez az identitás világképként rögzülhet (Mannheim 2000). Pék Győző Foucault-tól kölcsönzött *populáris emlékezet* fogalma pedig egy az egyben megfeleltethető Nora emlékezet fogalmával, amit programadó esszéjében élesen szembeállít a hivatalos, a történettudomány által felügyelt „történelemmel” (Nora 2010).

Ez a párhuzam azért is fontos, mert Nora ezt a populáris emlékezetet a generációról szóló írásában (Nora 2010) egyértelműen az egyes nemzedékektől teszi függővé. Sőt, *a generáció emlékezhely-teremtő tényező, s ha egy nemzedék emlékezetéről szeretnénk képet kapni, akkor annak emlékezhelyeit kell vizsgálnunk* (Nora 2010). Számunkra ez azért lényeges kijelentés, mert teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy az *emlékezhely* fogalmának megalkotója szerint is szorosan összefügg emlékezhely és generáció, ha már a kulturális traumához ilyen kapcsolódást tudománytörténeti okokból nem köthetünk. Mondhatnánk azt is, hogy a trauma egy Noránál fiatalabb tudós-generáció fontos fogalma, ezért is lehet az, hogy Rona M. Fields mindkét oldalt traumatizáló eseménynek nevezheti az ötvenes-hatvanas évek fordulóján zajló francia-algír háborút (Fields 2007: 289–305), de a Nora vezette kutatás nem tartja kiemelt emlékezhelynek, legfeljebb példaként jöhet szóba más emlékezhelyek tárgyalásakor (így éppen a generációról írott fejezetben is megemlíti).

Generáció és emlékezhely kapcsolatát meg is lehet fordítani, tehát *egy nemzedék nemcsak előállíthat emlékezhelyeket, hanem ő maga is azzá válhat, valójában az emlékezés terméke maga is* (Nora 2010). Példa erre a 68-as generáció, amely franciáknál ugyan külön tanulmányt nem kapott, de a német emlékezhelyek közé bekerült egy fejezettel (Bude 2001: 122–136). Ez meglehetősen ritka (talán magyar párhuzamként a márciusi ifjakat állíthatjuk ide), ugyanakkor az már globálisan jellemző minden modern társadalom összes nemzedékére, hogy a közös emlékek kötik őket össze – Mannheim Károlyt idézve egyformán kötő eseményekre és élménytartalmakra van szükség (Mannheim 2000). Nora szerint nincs más módja a kötődésre az egyes egyéneknek, csakis a nemzedékhez való csatlakozás, és ez különösen igaz a fogyasztásra épülő nyugati demokráciákra, mivel ott egyszerre értékelődik fel a fiatalság (a fogyasztást nagyon könnyen lehet ösztönözni azzal, hogy örök fiatalságot ígérnek a vásárlóknak) illetve terjed el az egalitárius szemlélet (Nora 2010). Azaz egy-egy nemzedékben immár nem a társadalmi és anyagi helyzet vagy bármi más kritérium hozza létre a közösséget, hanem csakis a nagyjából azonos életkor és a már említett közös emlékek számítanak. Beilleszthető ebbe az átalakulásba az immár tudományközi kariert befutó, Jan Assmann által bevezetett fogalom páros, a *kommunikatív* és *kulturális emlékezet* is (J. Assmann 1999).

Hiszen ha felidézünk Mannheim érvelését úgy is, miszerint a társadalmi emlékezetre éppen azért van szükség, mert a generációk kihálnak (Mannheim 2000), akkor az assmanni terminológia alapján ez úgy is megfogalmazható, hogy *a kommunikatív emlékezetet a generációk tartják fenn, sőt, az valójában a generációk közötti párbeszéd, melynek során emlékeiket átadják a másoknak.*

Generáció: folytonosság és változás kettősége

A nemzedékek közötti kommunikáció nem teljesen egyoldalú, tehát nemcsak az idősebb generáció vállalhat benne aktívabb szerepet. Többen (Cairns és Roe 2003: 3–8; Giesen 2003: 59–71; Pék 2010: 97–116) megfigyelték, hogy az emlékezés egy adott társadalomban folyamatosan változik, mert a fiatalabb generáció a megöröklött emlékeket és hagyományokat átértékeli a saját szempontjai szerint. Két oka is van erre: először is az emlékezés természete olyan, hogy az új, közösségi emlékek a régieket is átváltoztatják (Jensen – Moller 2007: 229–259), másodsor pedig ezekből az újraértékelt emlékekből nyeri el saját identitását, ami megkülönbözteti őt az idősebb nemzedékektől. Ezért van az, hogy egy közösség identitását megalapozó traumatikus esemény, az úgynevezett *választott trauma* is változik generációról generációra (Volkan et al. 2002). Mondanom sem kell, hogy a választott trauma kétségkívül megfeleltethető egy traumatikus emlékezhellyel, annál is inkább, mert mint Norától tudjuk, az emlékezhelyek is folyamatosan változnak, ráadásul vegyítik az egyénit (a generációs kommunikatív emlékezetet) a kollektívvel (a kulturális emlékezettel) (Nora 2010). Így válik nyilvánvalóvá az emlékezhelyek konstrukció-volta, amit folyton rekonstruálni kell (Hartog 2006), amelyet természetesen a generációk építenek fel vagy rombolnak le. Auschwitz emlékezhelye sokat köszönhet például a német 68-as nemzedék fellépésének, hiszen ez a háború után született generáció törte meg a hallgatás falát és követelte, hogy nézzen szembe végre Németország (így a szülei és nagyszülei) a múlt bűneivel (Volkan et al. 2002).

A szimbolikus szakítás, mely fontos eleme a nemzedék fogalmának és a németek mellett a francia 68-asokat is jellemezte, azzal a különbséggel, hogy Nora szerint – szemben a francia-algír háborút elszenvedő megelőző generációval – a mozgalmukat kiváltó trauma éppen a történelmi események hiánya volt (Nora 2010). A németek ezen generációjánál, ha lehet, még nagyobb az elhatárolódás, mert ott valós trauma volt az idősebbek világában való csalódás, hogy nem tudták őket (és tegyük hozzá, másokat sem) megvédeni a második világháború szörnyű következményeitől (Giesen 2003: 59–71). Nora figyelmeztet, hogy egyszerre kell figyelniük a generációban lappangó két egymásnak feszülő elemre, hiszen a folytonosság ugyanúgy jellemzi, mint a diszkontinuitás. Ez utóbbi, azaz az

elhatárolódás a generáció hangadóinak (politikusaiknak és művészeinek) gondolkodását természetesen jobban meghatározta, de ők mégsem teljesen azonosíthatók a teljes népességnek ehhez a korosztályhoz tartozó összes tagjával, az csúsztatás volna (Nora 2010).

A kommunikatív emlékezet közvetlen közege persze meg is nehezítette az idősebb generációknak azt, hogy az esetlegesen elkövetett bűnöket elismerje az utódok előtt, a felelősségre vonástól való félelem elsődleges szerepe mellett feltehetőleg tartottak attól, hogy az eleve meglévő generációs szakadék csak tovább mélyülne egy ilyen gesztussal. Ezért is van az, hogy a második világháborút átélők mindig szívesebben mesélnek arról, hogy ők akkor is „jó fiúk” voltak, ahogy ezt egy négy országra (Dániára, Hollandiára, Németországra és Norvégiára) kiterjedő kutatás megmutatta (melynek során négy, a szemtanúk mellett azok gyerekeinek, unokáinak és dédunokáinak a nemzedékét faggatták emlékeikről korabeli fotók segítségével) (Jensen – Moller 2007: 229–259). Ez a kutatás arra is felhívta a figyelmet, hogy nemcsak a különböző nemzetek és nemzedékek emlékezete tér el egymástól, hanem az egyes, homogénnek gondolt generációk is megosztottak lehetnek a közös élményeknek tulajdonított jelentések terén. Mannheim még pusztán politikai síkon gondolta úgy, hogy vannak egymással szembenálló nemzedéki egységek egy generáción belül (mint például 1810 táján a német ifjúság liberális és konzervatív táborra oszlott), melyek egymással folytatott küzdelmeikkel alakítanak ki generációs összefüggést (Mannheim 2000). A megosztottság ennél általánosabb szinten megtörténik, mert minden közös generációs tapasztalat közvetítésre szorul, szüksége van szimbolikus reprezentációkra, amelyek alapvetően többértelműek (Giesen 2003: 59–71), így óhatatlanul is létrejönnek egy generáción belül is a különböző interpretációk mentén kialakuló törésvonalak.

Az előbb hivatkozott Bernhard Giesen konstanzi szociológust követhetjük akkor is, amikor a generáció és a trauma fogalmainak szorosabb összekötésével próbálkozunk meg. *Generation und Trauma* című tanulmánya (Giesen 2003: 59–71) a traumára már, mint világosan tisztázott fogalomra támaszkodik, ezzel szemben rögtön írása elején figyelmeztet, hogy a generáció fogalma legalább annyira népszerű, mint amennyire tisztázatlan. Tézise szerint annyi bizonyosan állítható a generációról, hogy egy olyan társadalmi konstrukció, mely nemcsak, hogy közös tapasztalatra épít, de ez a tapasztalat közvetlen testi tapasztalatokon kell, hogy alapuljon (Giesen 2003: 59–71). Megkülönböztet úgynevezett *történelmi* és *szubkulturális* generációkat, az előbbi erősebb köteléket jelent, mert általában traumán vagy radikális társadalmi átalakításokon alapul, szemben a szubkulturálissal, melyet a szimbolikus reprezentációk és a rituálék segítik a többi nemzedéktől való eltérésben – ahogy Giesen szellemesen megfogalmazza: a zene és a divat hamarabb érvényét veszti bárki számára, mint a háborús élmények (Giesen 2003: 59–71). Így hát generáció és trauma leginkább úgy kapcsolható össze, hogy a

nemzedéket összekötő közös élmény traumatizáló eseményből származik. De létezhet generáció e nélkül a negatív tapasztalat nélkül, épülhet győztes emlékezetre is (Nora is megjegyzi egy helyt, hogy a győzteseknek és a legyőzötteknek egyaránt vannak emlékezhelyei – Nora 2010). Ez akkor állhat elő, amikor a nemzedék tagjai egy sikeres társadalmi mozgalom, forradalom vagy szabadságharc részesei és szinte az újjászületés eufóriájához hasonló a kollektivitás ilyen típusú megszűlése (Giesen 2003: 59–71).

A kulturális emlékezet mint áldozat-emlékezet és annak veszélyei

Egy történetiség-tudattal rendelkező generációnak tehát muszáj győztes vagy traumatikus kezdeteket keresnie és azokra emlékeznie (Giesen 2003: 59–71), nem véletlen, hogy alig egy évvel később Giesen éppen ennek a kettőségnak szentel monográfiát, *Triumph and Trauma* címmel (Giesen 2004). Az ott bevezetett *tettes-trauma* fogalma jelentette a kötet igazi nívumát (a német 68-as generáció magatartását jelöli, melynek során a szülők által elkövetett bűnöket magukra veszik és így elindulhat a múlt feldolgozása), most mégis egy másik Giesen által kiemelt fogalom, az *áldozat* felé fordulunk. Ennek az a magyarázata, hogy míg a tettes-trauma egészen ritka generációs élmény, addig az áldozati emlékezet szinte minden társadalomban megtalálható, illetve közvetlenül visszavezet bennünket ahhoz az alapvető célunkhoz, hogy a trauma, az emlékezhely és generáció fogalmát összekössük. A trauma ugyanis rögtön az áldozati szereppel társul, még akkor is ha kollektív, „választott” traumáról is van szó (Volkan 1997). *A „választott” traumáról pedig már kimutattuk, hogy olyan traumatikus emlékezhely, melyet a generációk újraalkotnak.* Ez a válasz tehát a K. Horváth Zsolt által is boncolgatott kérdésre, hogy miért is függ össze olyan szorosan áldozati emlékezet és tragikus történelemszemlélet (K. Horváth 2004: 37–49). Ahol a közösség identitásának alapját egy trauma jelenti, ott a közvetlen áldozatok traumája a velük azonos identitást vallók traumája is lesz, az áldozatok közössége a kollektív identitás részévé válik (Giesen 2004). Giesen párhuzamot is von a traumatizált individuum és a közösség között abban, hogy mindkettőnek terápiára van szüksége, csak az utóbbi a feldolgozást intézmények segítségével tudja megkezdeni, különösen akkor, ha az igazságszolgáltatás képtelen ennek a feladatnak eleget tenni, mert ha túl sok elkövető van – mint történt az a második világháború esetén –, akkor a jog nem tud minden tettet megbüntetni (Giesen 2004).

A kollektív áldozati emlékezet viszont veszélyeket is rejt magában, mert ellenségképre is épül, Volkan kutatócsoportja szerint nincs is olyan „választott

trauma”, ahol ne lennének megnevezhetőek a tettesek, azaz természeti katasztrófákból nem születhet meg egy közösség alapító története (Volkan et al. 2002). Cairns és Roe amellet érvelnek, hogy a mai etnikai konfliktusok a múltban gyökereznek, szorosan összefüggnek az egyes közösségek kollektív emlékezetével (Cairns – Roe 2003: 3–8) és nyilvánvalóan egyoldalú megközelítéseket szül, amelyek alapján a vélt áldozatok bosszút forralnak, ahonnan egyenes út vezet ahhoz, hogy ők maguk is tettessé váljanak (Roe – Cairns 2003: 171–180). Fields is arra a következtetésre jut – többek között az északír vagy a palesztin-izraeli konfliktust elemezve –, hogy a traumára adott reakció előítéletet vagy xenophóbiát is eredményezhet, de akár egészen az erőszakig eljuthat (Fields 2007: 289–305). Ebből a körből csak akkor lehet kikerülni, a béke feltétele az lesz, ha a két oldal képes a kollektív megbocsátásra és esetleg egy közös történelmi szemlélet kialakítására (Roe – Cairns 2003: 171–180), ezt esetleg pénzbeli kártérítés is követheti, mint a dél-afrikai apartheid rendszer felszámolása után (Fields 2007: 289–305), de a megbocsátást ez sem válthatja fel igazából. Feltehetőleg egy sikeres gyász munka után történhet meg a megbocsátás aktusa a közösség részéről, mert mint Volkantól tudjuk, egész közösségek is tudnak gyászolni (Volkan 1997), ahogy teljes nemzedékek is, hiszen őket az elmúlt idők gyásza köti össze, nem az eljövendő (Nora 2010).

A gyászoló közösségekben az áldozatokhoz való kötődés a generációk szerepére is rávilágít a trauma továbbörökítésében. Giesen nem tér ki rá a generáció és a trauma összefüggését taglaló tanulmányában, pedig ő maga említi az áldozatok kapcsán, hogy a két fogalom a *szekundér traumatizáció* jelenségében is egyesíthető. A társadalom tagjai ugyanis úgy vállalnak közösséget a múlt áldozataival, hogy azok közvetlen leszármazottjaiként, utódaikként tekintenek magukra, mint ha csak a szekundér traumatizáció esetében lennének, ahol a következő generáció is traumatizálttá válik köszönhetően a szülők pszichés sérüléseinek (Giesen 2004). Ugyanígy vélekednek Volkan és munkatársai is a „választott trauma” örökítése kapcsán: az elődök traumatikus története óhatatlanul is befolyásolja az utódokat, az idősebb generációk a traumát továbbadják, s ezzel a fogalom mindkét kritériuma teljesül, hiszen így valóban öntudatlan választás alapján épül be a következő generáció alap-identitásába. Jól megfigyelhető ez a Holokauszt kapcsán, ahol a túlélő generáció igyekezte elfojtani a traumát, de a második-harmadik generáció identitásának már meghatározó elemévé válik (Volkan 1997; Volkan et al. 2002).

A három fogalom közös nevezője: az időszerkezet, a modern eredet és a medialitás

Az utolsó fejezetben azt kívánjuk bebizonyítani, hogy az emlékezhely fogalma legalább három aspektusban mindenképpen hasonló a kulturális traumához: az időbeli struktúrájában, a modernség születéséhez köthető eredetében és végül abban is hasonlítanak, hogy mindketten különböző médiumokra vannak utalva túlélésük érdekében.

Az előbbi rész zárásában a Holokauszt-túlélők példája is azt mutatja, hogy az egyéni traumához hasonlóan a kulturális trauma is lappanghat egy bizonyos ideig (ez persze a Holokauszt esetén kézenfekvő, hogy az egyéni szenvedések összeadódva kiadják ezt az időszerkezetet). A traumát viszont bármi reaktiválhatja, példánk esetében feltehetőleg az Eichmann-per döntő szerepet játszott ebben. Más esetekben egy évforduló is (tipikus emlékezhely egy naptári nap) vagy egy politikus akarata is előhívhatja az addig csak elfojtott emléket, hogy aztán múlt és jelen összemosódjon, – Volkan és két szerzőtársa találó fogalmát kölcsönvéve – hogy bekövezzék az „időomlás” (*time collapse*) (Volkan et al. 2002). Ez az időbeli struktúra ismerős lehet az egyéni traumatikus stressz-zavar diagnózisából, hiszen annak egyik legfontosabb tünete, hogy a múlt a traumatizált személy fejében nem válik múlttá, hanem folyamatosan jelenként kísérti. Mint ismeretes, Nora nem operált a *kulturális trauma* fogalmával, mégis valami hasonlóról beszél, amikor a közösségek *dokumentum- és kötelesség-emlékezete* mellett megkülönböztet *távolsági emlékezetet* is, mely ugyan a diszkontinuitás jegyében, de mégis képes a múltat látomászerűen felidézni (Nora 2010). Ez teljes mértékben harmonizál az emlékezhely-kutatás azon axiómájával, hogy a múlt létmódja immár a múlt megjelenése a jelenben és az emlékezet semmi több, mint a prezentizmus eszköze (Hartog 2006). A jelen és a múlt összekeveredik tehát itt is, viszont van egy óriási különbség: a prezentizmusnál a jelen dominál, a traumánál viszont a múlt szállja meg a jelent, akár olyan mértékig, hogy annak jövőjét is bizonytalanná teheti. A prezentizmus ezzel szemben nagyon is ura a helyzetének, voltaképp azzal a funkcionális emlékezettel (*Funktiongedächtnis*) azonosítható, amely a táremlékezetben (*Speichergedächtnis*) felhalmozott rengeteg emlék közül a jelen érdekeinek megfelelően válogat (A. Assmann 1999). Erről beszél Kovács Judit is Pentzold alapján, amikor azt állítja, hogy az emlékezhelyek azért strukturálják a kulturális memóriánk terét, hogy ne vesszünk el az archívumok tengerében (Kovács 2010: 77–96). A tár-emlékezet már régen áttekinthetetlen mennyiségű emléket halmozott fel, hála az egyre fejlettebb technikának, különösen az utóbbi kétszáz évben, melynek kezdetben a könyvnyomtatás gépesítése adott igen erős lökést. Ennek a technikai robbanásnak köszönhetően szüntek meg Európában az „emlékezet-társadalmak”

(az emlékezhely-kutatás ennek megfelelően leltár, a halál tényének megállapítása előtt – Hartog 2006), azaz azok a közösségek, amelyek pontosan annyi kulturális emlékezetet halmoztak fel, amennyire szükségük volt. Ezek a „hideg” emlékezetű társadalmak nem nagyon változtak, mivel nem változott az átadni kívánt hagyomány sem, ezzel szemben a modern társadalmak „forróvá” váltak (J. Assmann 1999). Ezek a közösségek minden újabb és újabb impulzust adaptáltak, és megfedkeztek a tárolókban felhalmozott hagyományokról, a múltban való tájékozódásban emlékezhelyekre lett szükségük a 19. század kezdetétől fogva. Ezért az 1820 és 1840 közötti két évtized nemcsak a francia (Nora 2010), hanem az összes európai, így a magyar nemzeti emlékezet szempontjából is kiemelkedő fontosságú volt. A történetiség-tudat lassú terjedése, a múlt és jelen közötti különbség felismerése tette lehetővé azt, hogy 1826-ban felmerüljön, a háromezredik évfordulón mégiscsak meg kellene emlékezni Mohácsról, de a nemzedéki öntudatnak is előfeltétele volt a múlt és jelen ilyen típusú szembeállítás (Nora 2010). Nora ugyanilyen fontos időszaknak nevezi az 1880-as és az 1890-es évtizedet is, szerinte ugyanis egyáltalán nem véletlen, hogy az emlékezet történeti átalakulása és Freud fellépésével az egyéni psziché felé fordulás időben egybeesik, az emlékezet innentől kezdve az egyéni identitás meghatározó elemévé válik és a közösségi emlékezet pedig magánemlékezetekre esik szét (Nora 2010). Egy korábbi tanulmányomban (Takács 2011: 36–51) Frank Ankersmit-t követve (Ankersmit 2002: 72–84) kimutattam, hogy a trauma is egyidős a modern szubjektum globális elterjedésével, ismeretes ugyanis, hogy az egyéni trauma tünetcsoportjára emlékeztető leírás először az 1860-as években született meg, amikor a vasúti balesetek fizikai sérülést nem szenvedő túlélői patológikus viselkedését a gerinc láthatatlan deformációjára vezették vissza (ez az úgynevezett *railway spine*). Látható tehát, hogy *a trauma, az emlékezhely és a generáció fogalma csakis a modernitás kezei között született meg*, különösen meghatározó szerepe volt ebben a múltat és jelent diszkontinuitásában szemlélő (ám ezt a különbséget szüntelenül áthidalni kívánó) történetiség-tudatnak.

Ha a múltat úgy érzékeli a modern tudat, hogy az végérvényesen elveszett, akkor a hiány tudata olyan erős lesz, hogy valójában a mai emlékezet, így az emlékezhelyek is a múlt pótlékai és protézisei lesznek (K. Horváth 2010: 379–407). Rögtön következhetne ebből az asszociáció, hogy a trauma-elméletek többsége is alapvető elemének tartja a hiányt, de muszáj Dominick LaCapra figyelemztetésére figyelni, aki szerint a történelmi eseményt (amit *vesztés*nek nevez), nem szabad összekeverni azzal a transzhistorikus egzisztenciális emberi jellemzővel, amit ő *hiánynak* hív, és a strukturális traumával azonosítható leginkább (ilyen például az anyával való egység elvesztése is) (LaCapra 2006: 89–97). Párhuzamot tehát nem a hiányban lelünek, hanem abban, hogy a múltat ugyanúgy protézisek teszik jelenvalóvá a traumára és a „normális” eseményekre való emlékezés folyamán egyaránt – protézisekre van szüksége tehát minden közösségnek ahhoz,

hogy egy egyéni vagy egy kollektív trauma reprezentálhatóvá váljon (Takács 2009: 4–9). Ezzel megérkeztünk a harmadik közös nevezőhöz, hiszen *mind a három társadalmi jelenség erősen függ a közvetíthezetőségtől*, divatosabb szóval szólva a medialitástól. Az emlékezhelyek feleslegesek lennének, ha az általuk őrzött emlékeket személyesen is átéltük volna (Nora 2010), hasonló a helyzet a kulturális traumánál is, ahhoz, hogy magukénak valljuk, nem kell személyesen érintettnek lenni a veszteségekben. Az áldozatokkal való közösségvállalást, végső soron a velük való közös identitást a médiumok (főként emlékművek és múzeumok) hozzák létre (Giesen 2004). Azért is vagyunk rászorulva, mert alapvető emberi jegy, hogy az átélő elsődleges tapasztalata szükségszerűen töredezett, egyértelmű formát a közös emlék csakis a másodlagos, intézményesített emlékezetben kaphat (Koselleck 1999: 3–8). A médium által megteremtett közös tapasztalat tehát alapvető igény a modern társadalmakban, ezt látjuk már a generációk közös élményeinek szimbolikus reprezentációjában is, ahol szintén az a törekvés, hogy a közös, ám diffúz tapasztalatoknak kontúrt adjanak. Ezért, bár Giesen a generáció kritériumának a közvetlen testi élményen alapuló tapasztalatot adta meg, alkalmasnak tartja a közvetítő médiumokat is ilyen tapasztalat előállítására (Giesen 2003: 59–71). Az elektronikus médiumok korában így tehát különösen igaza van Kovács Juditnak abban, hogy a média kollektív emlékeket hoz létre (Kovács 2010: 77–96). A World Trade Center elleni támadások sajnos tökéletes példájává váltak annak, hogy minden esemény magában hordozza saját maga megemlékezését, hiszen a kamerák élesben vették a második repülőgép becsapódását (Hartog 2006). Míg korábban a trauma más médiumokba egy öntudatlan terápia részeként került át, hogy direkt (film és szépirodalom) vagy indirekt módon (például egy néptáncban) (Volkan 1997) feldolgozásra kerüljön, addig a médiumok a ma traumáinak akár alapvető elemeivé válhatnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy PTSD-re utaló tüneteket kellene keresni a tévénezők között, jobban mondván azok között, akik egy adott közösség tagjaiként maguknak vallanak egy kulturális traumát. Az egyéni és a kulturális traumát ugyanis épp a medialitás különbözteti meg: az egyéni traumának csak a nem egyértelmű jeleket adó test a médiuma, a terápiát ezért egy új médium keresésének is nevezhetjük (ha tud róla beszélni vagy írni róla a beteg, akkor egyben már objektíválta, távolította is magától a traumát). A kulturális trauma ezzel szemben eleve a közvetíthezetőségen alapul, így ad koherenciát ennek és közösségnek egyaránt (Takács 2011: 36–51).

Egy tévéműsor nem okoz tehát poszttraumás stressz-zavart, de ugyanakkor azt is láthattuk, hogy egy-egy korszak vezető médiuma radikálisan megváltoztathatja az adott időszak emlékezési stratégiáit. Megkockáztatható az állítás, hogy az internet, a mobiltelefon és egyéb újabb technikai eszközök szintén hozhatnak egy ilyen, ma még be nem látható váltást. A generációkat immáron nemcsak az által tudjuk majd egymástól megkülönböztetni, hogy milyen közös élmény érte őket

15 és 25 éves koruk között, hanem az is meghatározó lesz már, hogy milyen médium strukturálta a hétköznapiakat: már most vannak olyan generációk, akik nem akarják-tudják elsajátítani a legújabb technikákat és ez később sem lesz más-ként. Azt, hogy a most felnövő kamaszok és fiatal felnőttek valóban külön csoportot képeznek-e ez alapján, Giesen szerint is csak egy időbeli távlatból lehet majd eldönteni, de addig is megindulhat az ilyen spekulációk alapján a generációk közötti párbeszéd (Giesen 2003: 59–71). Jelen írás beéri szerényebb célokkal: remélhetőleg a szociálpszichológia és a kultúratudomány között megindult párbeszéd tovább erősödik azzal, hogy megkíséreltem kimutatni a különféle szakterületekről érkezett három fogalom lehetséges kapcsolódási pontjait.

Felhasznált irodalom

ANKERSMIT, Frank R.

- 2002 Trauma and Suffering: Forgotten Source of Western Historical Consciousness. In Jörn Rüsen (ed.): *Western Historical Thinking: An Intercultural Debate*. 72–84. New York: Berghahn

ASSMANN, Aleida

- 1999 *Erinnerungsräume – Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck Verlag

ASSMANN, Jan

- 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó

BUDE, Heinz

- 2001 Achtundsechzig. In Étienne François – Hagen Schulze (Hrsg.): *Deutsche Erinnerungsorte, Band 2*. 122–136. München: Beck Verlag

CAIRNS, Ed – ROE, Micheál D.

- 2003 Introduction: Why Memories in Conflict? In Ed Cairns – Micheál D. Roe (eds.): *The Role of Memory in Ethnic Conflict*. 3–8. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan

FIELDS, Rona M.

- 2007 Xenophobia: A Consequence of Posttraumatic Stress Disorder. In Carll, Elizabeth K. (ed.). *Trauma Psychology. Issues in Violence, Disaster, Health, and Illness, Vol 1*. 289–305. Westport – London: Praeger Publishers

GIESEN, Bernhard

- 2003 Generation und Trauma. In Jürgen Reulecke (Hrsg.): *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. 59–71. München: R. Oldenbourg Verlag
- 2004 *Triumph and Trauma*. Boulder – London: Paradigm Publishers

HARTOG, François

- 2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: L'Harmattan – Atelier

- JENSEN, Olaf – MOLLER, Sabine
 2007 Streifzüge durch ein europäisches Generationengedächtnis. Gruppendiskussionen zum Thema Zweiter Weltkrieg in interkulturellen und intergenerationellen Vergleich. In Harald Welzer (Hrsg.): *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*. 229–259. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag
- K. HORVÁTH Zsolt
 2004 Über „Lieu de Mémoire”, „Trauma” und ihre Bedeutung in Ungarn. Gedächtnisforschung aus begriffsgeschichtlicher Sicht. In Amália Kerekes – Alexandra Millner – Peter Plener – Béla Rásky (Hrsg.): *Leitba und Letbe. Symbolische Räume und Zeiten in der Kultur Österreich-Ungarns*. 37–49. Tübingen – Basel: A. Francke Verlag
- 2010 Emlékezet a történelem után – Pierre Nora és a Les lieux de mémoire: az esettől a modellig. In Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. 379–407. Budapest: Napvilág Kiadó
- KOSELLECK, Reinhard
 1999 Az emlékezet diszkontinuitása. *2000* 11 (11), 3–8.
- KOVÁCS Judit
 2010 Az emlékezet ideje: megfontolások a történelmi-kulturális visszaemlékezés kutatása számára. In Hunyady György – Münnich Ákos (szerk.): *A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai*. 77–96. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
- LACAPRA, Dominick
 2006 Trauma, hiány, veszteség. *Café Babel* 15 (2), 89–97.
- MANNHEIM Károly
 2000 *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó
- NORA, Pierre
 2010 *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó
- PÉK Győző
 2010 A szociális és kollektív emlékezet a traumatizáló események pszichoszociális szempontjaiból. Generációs megfontolások. In Hunyady György – Münnich Ákos (szerk.): *A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai*. 97–116. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
- PROST, Antoine
 1998 Verdun. In Lawrence D. Kritzman (ed.): *Realms of Memory. Rethinking the French Past, Vol 3*. 377–401. New York: Columbia University Press
- REICHEL, Peter
 2001 Auschwitz. In Étienne François – Hagen Schulze (Hrsg.): *Deutsche Erinnerungsorte, Band 1*. 600–621. München: Beck Verlag
- ROE, Micheál D. – CAIRNS, Ed
 2003 Memories in Conflict: Review and a Look to the Future. In Ed Cairns – Micheál D. Roe (eds.): *The Role of Memory in Ethnic Conflict*. 171–180. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan

TAKÁCS Miklós

- 2009 A trauma "vándorló" fogalmáról. *Debreceni Disputa* 7 (5), 4–9.
2011 A kulturális trauma elmélete a bírálatok tükrében. *Studia Litteraria* 49 (3–4), 36–51.

ULRICH, Bernd

- 2001 Stalingrad. In Étienne François – Hagen Schulze (Hrsg.): *Deutsche Erinnerungsorte, Band 2*. 332–348. München: Beck Verlag

VOLKAN, Vamik

- 1997 *Blood Lines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux

VOLKAN, Vamik D. – AST, Gabriele – GREER, William F.

- 2002 *The Third Reich in the Unconscious. Transgenerational Transmission and its Consequences*. New York – London: Brunner – Routledge

Miklós Takács

POSSIBLE MEETING POINTS OF THE CONCEPTS OF *LIEUX DE MÉMOIRE*,
GENERATION AND CULTURAL TRAUMA

This paper intends to take into account the previous attempts on connecting the concepts of *lieux de mémoire* (sites of memory), generation and cultural trauma. While researches of *lieux de mémoire* starting from France were not aware of the concept of cultural trauma at the time, the concept of generation has been regarded as a community creating its own *lieux de mémoire*. There have been researches of social psychology and cultural studies in the Hungarian academic field, which recognized possible contact points, but the three concepts have not yet been considered together in any such studies. The identification of cultural trauma as *lieux de mémoire* is evident, as much as the correlation between generation and *lieux de mémoire*. While according to the studies of Bernard Giesen generation and trauma can be connected, for historical generations (as opposed to subculture generations) the experience of being forged into a community is usually triggered by a trauma. The chosen trauma concept by Vamik D. Volkan accurately displays this memory strategy. On the other hand, this victim-memory of the community is not without hazards, because those taking up common identity with the victims may easily become perpetrators in the spirit of vengeance. This trans-generational victim-memory is similar to the process of secondary traumatization, yet it requires other means of mediation besides verbality. Similarly, social phenomena marked by the three concepts cannot be separated from mediality, but there are parallels in their time structures and origins, too.

Keywords: *lieux de mémoire*, historical and subculture generations, (cultural, structural, chosen) trauma, secondary traumatization, (victim-, cultural and communicative, cold and hot, function- and repertory-) memory